

Date: 7th October-2026

TRANSPORT SOHASI TERMINLARINING KO'CHMA MA'NO HOSIL
QILISHI: NEMIS VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDA

Ikromov Nodirbek Temurxon o'g'li

Nemis tili o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada transport sohasi terminlarining nemis va o'zbek tillarida ko'chma ma'no hosil qilish jarayoni qiyosiy aspektda tahlil qilinadi. Terminlarning determinologizatsiyasi, konseptual metafora modellari (*hayot – yo'l*, *siyosat – harakat*, *inqiroz – to'siq*) va ularning lingvomadaniy xususiyatlari yoritiladi. Tahlil ikki tilda asosiy modellar umumiy ekanini, obrazli tafsilotlar esa madaniy tajribaga bog'liq holda farqlanishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: transport terminologiyasi, ko'chma ma'no, konseptual metafora, determinologizatsiya, nemis tili, o'zbek tili, qiyosiy tahlil.

Transport terminlari ko'chma ma'noga eng boy tillar qatlamlaridan biridir, chunki harakat, yo'l va yo'nalish tajribasi inson tafakkurining asosiy tayanchlaridan hisoblanadi. Ilmiy-texnik atama sifatida shakllangan so'z (masalan, *Weiche* – strelka, *Bremse* – tormoz) vaqt o'tishi bilan umumiste'mol nutqida, matbuotda va siyosiy diskursda obrazli ma'noda ishlata boshlaydi. Bu hodisa terminologiya, semasiologiya va kognitiv tilshunoslik chorrahasida joylashgan.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, nemis va o'zbek tillarida transport leksikasining metaforik imkoniyatlari qiyosiy planda deyarli tizimli o'rganilmagan. Bunday tahlil tarjima amaliyoti, ikki tilli lug'atlar tuzish va nemis tilini o'qitishda amaliy ahamiyatga ega: tarjimon *Weichen stellen* birikmasini so'zma-so'z emas, ma'no jihatidan to'g'ri berishi kerak.

Maqsad – transport terminlarining ko'chma ma'no hosil qilish yo'llarini nemis va o'zbek tillarida aniqlash va qiyosiy tavsiflash.

Vazifalar: (1) nazariy tushunchalarni aniqlashtirish; (2) transport terminlarini tematik guruhlariga ajratish; (3) har bir tilda metaforik modellarni aniqlash; (4) o'xshashlik va farqlarni, ularning lingvomadaniy sabablarini ko'rsatish.

Material va metodlar. Misollar izohli lug'atlar, frazeologik lug'atlar va matbuot matnlaridan olinadi. Qo'llanilgan metodlar: qiyosiy-chog'ishtirma, semantik va kontekstual tahlil hamda konseptual metafora tahlili.

Termin – ma'lum bir bilim yoki kasb sohasidagi tushunchani aniq nomlaydigan so'z yoki birikma. Ideal holatda termin bir ma'noli, kontekstga bog'liq bo'lmagan va emotsional bo'yoqsiz bo'lishi kerak (Reformatskiy, 1961). Biroq real nutqda terminlar ko'pincha shu xususiyatlarini yo'qotadi. Bu jarayon *determinologizatsiya* deb ataladi: termin umumiste'mol leksikasiga o'tib, yangi, ko'pincha ko'chma ma'no kasb etadi (Fluck, 1996; Roelcke, 2010).

Ko'chma ma'no hosil bo'lishining asosiy mexanizmi – metafora, ya'ni bir tushunchani boshqasining prizmasi orqali anglash. Konseptual metafora nazariyasiga ko'ra (Lakoff va Jonson, 1980), metafora faqat bezak vositasi emas, tafakkur usulidir. Bunda *manba soha*

Date: 7th October-2026

(bizning holatda – transport va harakat) tushunchalari *nishon sohaga* (hayot, siyosat, iqtisodiyot, munosabatlar) proyeksiya qilinadi. Manba soha sifatida transportning qulayligi shundan iboratki, harakat tajribasi barcha insonlarga ma'lum, uning tuzilishi esa aniq: boshlanish nuqtasi, yo'l, to'siq, tezlik, manzil.

Tadqiqotda quyidagi tematik guruhlar ajratildi:

1. **yo'l va infratuzilma** (*Straße – yo'l, Kreuzung – chorraha, Brücke – ko'pri*);
2. **harakat va tezlik** (*Gas geben – gazni bosmoq, Bremse – tormoz*);
3. **boshqaruv va signallar** (*Ampel – svetofor, Weiche – strelka*);
4. **transport vositasi va qatnov** (*Zug – poyezd, Fahrplan – qatnov jadvali*).

Har bir guruh nishon sohada o'ziga xos ma'nolarni beradi: yo'l – hayot yo'li, to'siq – qiyinchilik, signal – ruxsat yoki ogohlantirish.

Nemis tilida transport terminlarining ko'chma qo'llanishi

Nemis tilida transport metaforalari ayniqsa temir yo'l, avtomobil va yo'l harakati sohalaridan olingan. Bu sohalar sanoat inqilobidan keyin kundalik hayotning ajralmas qismiga aylangani sababli, tilda mustahkam o'rin egallagan.

1. **Temir yo'l metaforalari.** *Weichen stellen* birikmasi dastlab poyezd yo'nalishini o'zgartiruvchi strelkani o'tkazishni bildiradi. Ko'chma ma'noda u kelajakni belgilovchi qaror qabul qilishni anglatadi (*die Weichen für die Zukunft stellen*). *Auf dem falschen Gleis sein* – noto'g'ri yo'lda bo'lish, xato yo'nalish tanlash; *Der Zug ist abgefahren* – imkoniyat qo'ldan boy berildi; *den Anschluss verlieren* – ilg'orlardan orqada qolish. Bu birikmalarda vaqt va imkoniyat "poyezd qatnovi" sifatida tasavvur qilinadi, jadval va ketish vaqti esa qaytarib bo'lmaydigan fursatni bildiradi.

2. **Avtomobil va tezlik metaforalari.** *Gas geben* (tezlashmoq, jadallashtirmoq), *auf die Bremse treten* (jarayonni to'xtatmoq), *die Notbremse ziehen* (favqulodda to'xtatmoq), *Leerlauf* (samarasiz holat, bekorchi ish), *Sand im Getriebe* (mexanizmdagi nosozlik, ya'ni ish jarayoniga xalaqit). Bunda jamiyat yoki tashkilot murakkab mexanizm sifatida, boshqaruv esa uning tezligini rostdlash sifatida anglanadi.

3. **Yo'l harakati va infratuzilma.** *Sackgasse* (boshi berk ko'cha) – hal qilib bo'lmaydigan vaziyat; *Einbahnstraße* – bir tomonlama aloqa; *Flaschenhals* va *Stau* – ish jarayonidagi tiqilinch; *Kollisionskurs* – to'qnashuvga yo'nalgan munosabat; *Drehkreuz* va *Knotenpunkt* – markaziy aloqa nuqtasi.

4. **Signal metaforalari.** *grünes Licht geben* – ruxsat bermoq, *die Ampel steht auf Rot* – ruxsat yo'q. Siyosiy leksikada *Ampelkoalition* (SPD, FDP va Yashillar ittifoqi) birikmasi svetofor ranglarini partiyalar ranglari bilan bog'laydi; bu transport terminining siyosiy atamaga aylanishining yorqin namunasidir.

5. **Suv transporti.** *Kurs halten* (yo'nalishda qolmoq), *Schlagseite* (bir tomonga og'ish, muvozanatni yo'qotish), *im selben Boot sitzen* (bir xil ahvolda bo'lmoq). Bu qatlam nemis tilida kema qatnovi tarixi va dengiz leksikasining ta'siri bilan izohlanadi.

O'zbek tilida transport terminlarining ko'chma qo'llanishi

O'zbek tilida metaforik modellarning asosiy qismi *yo'l* so'zi atrofida to'plangan. Bu so'z o'zbek tilida nafaqat qatnov yo'lini, balki usul, imkoniyat, odob va hayot tarzini ham bildiradi: *yo'l topmoq, yo'l qo'ymoq, yo'l ochmoq, yo'lga qo'ymoq, yo'ldan adashmoq*. Shu

Date: 7th October-2026

bilan birga, so'nggi asrlarda temir yo'l va avtotransport leksikasi ham metaforik manbaga aylandi.

1. Yo'l va yo'nalish. *Boshi berk ko'cha* – chiqish yo'li yo'q vaziyat; *hayot chorrahasi* – muhim tanlov fursati; *yo'l xaritasi* – kelajak harakat rejasi (*Fahrplan* ning o'zbekcha muqobili sifatida); *izga tushmoq* – to'g'ri yo'nalishga qaytmoq; *izdan chiqmoq* – odatiy tartibni yo'qotmoq; *ko'prik qurmoq* – madaniyatlar yoki xalqlar orasida aloqa o'rnatmoq.

2. Harakat va tezlik. *Tormoz bo'lmoq* – rivojlanishga xalaqit bermoq; *tormozlamoq* – jarayonni sekinlashtirmoq; *tezlikni oshirmoq, tezlashtirmoq* – ishni jadallashtirmoq; *g'ildirak* – taraqqiyot, iqtisodiy rivojlanish tasvirida (*iqtisodiyot g'ildiragi*); *poyezd o'tib ketdi* – fursat boy berildi; *bekat* – hayot yoki ish bosqichi tasvirida.

3. Tiqilinch va to'siq. *Tiqilinch* so'zi transport sohasidan ko'chib, ish jarayonidagi, hujjat aylanishidagi yoki axborot oqimidagi to'siqni bildirmoqda. *To'siq, shlagbaum, yo'lni to'smoq* kabi birikmalar ham byurokratik yoki ijtimoiy muammolarni ifodalaydi.

4. Signal metaforalari. *Yashil chiroq yoqmoq* (ruxsat bermoq) va *qizil chiroq* (taqiq) – nisbatan yangi, asosan publitsistik uslubda faol ishlatiladigan birikmalar. Ular nemis va rus tillaridagi shunga o'xshash ifodalar ta'sirida kirib kelgan bo'lishi mumkin; bu masala alohida etimologik tadqiqotni talab qiladi.

5. An'anaviy transport obrazlari. O'zbek tilida ot-arava va karvon bilan bog'liq obrazlar ham saqlanib qolgan: *aravani quruq olib qochmoq* (quruq maqtanmoq), *boshqaruv jilovini qo'lga olmoq* (rahbarlikni o'z qo'lga olmoq), *karvon yo'li* (qadimiy savdo aloqalari). Bu qatlam milliy tarix va Buyuk ipak yo'li an'anasi bilan chambarchas bog'liq.

Qiyosiy tahlil

Ikki tilda asosiy konseptual modellar mos keladi, farqlar esa modelning o'zida emas, uning lisoniy ifodasi va obrazli tafsilotlarida ko'rinadi.

Model	Nemis tilida	O'zbek tilida
HAYOT – YO'L	<i>Lebensweg, am Scheideweg stehen</i>	<i>hayot yo'li, hayot chorrahasi</i>
INQIROZ – TO'SIQ	<i>Sackgasse, Stau, Flaschenhals</i>	<i>boshi berk ko'cha, tiqilinch</i>
QAROR – YO'NALISH TANLASH	<i>Weichen stellen</i>	<i>yo'nalish belgilamoq, yo'l xaritasi</i>
FURSAT – QATNOV	<i>Der Zug ist abgefahren</i>	<i>poyezd o'tib ketdi</i>
JADALLIK – TEZLIK	<i>Gas geben, auf die Bremse treten</i>	<i>tezlikni oshirmoq, tormozlamoq</i>
RUXSAT – SIGNAL	<i>grünes Licht geben</i>	<i>yashil chiroq yoqmoq</i>
BOSHQARUV – RUL	<i>am Steuer sitzen, das Ruder übernehmen</i>	<i>boshqaruv jilovini qo'lga olmoq</i>

Jadvaldan ko'rinadiki, "hayot – yo'l", "inqiroz – to'siq" va "jadallik – tezlik" modellari ikki tilda deyarli bir xil. Bu transport tajribasining universal xususiyati bilan izohlanadi: yo'l, to'siq va tezlik tushunchalari barcha madaniyatlarda bir xil jismoniy asosga ega.

Quyidagi farqlar kuzatiladi:

Date: 7th October-2026

➤ **Manba obrazlarining xarakteri.** Nemis tilida texnik mexanizm obrazlari (*Getriebe, Leerlauf, Gas, Weiche*) faol, o'zbek tilida esa ko'proq yo'l, ot-arava (*jilov, arava*) va karvon obrazlari saqlanib qolgan. Bu farq ikki jamiyatning sanoatlashuv va transport rivojlanishi tarixi bilan bog'liq deb faraz qilish mumkin.

➤ **Til tuzilishi.** Nemis tilida metaforalar ko'pincha qo'shma otlar (*Sackgasse, Einbahnstraße, Kollisionskurs*), o'zbek tilida esa so'z birikmalari va frazeologik birliklar (*boshi berk ko'cha, izdan chiqmoq*) shaklida namoyon bo'ladi.

➤ **O'zlashish yo'li.** O'zbek tilidagi yo'l xaritasi, yashil chiroq kabi birikmalar, ehtimol, rus va ingliz tillari orqali kalkalash natijasida shakllangan, nemis tilidagi *Weichen stellen* esa o'z temir yo'l tarixiga tayanadi.

➤ **Madaniy kontekst.** *Ampelkoalition* kabi siyosiy atamalar nemis siyosiy madaniyatiga xos; o'zbek tilida karvon va ipak yo'li obrazlari esa tarixiy xotira bilan bog'liq.

Shuni ta'kidlash kerakki, bu xulosalar dastlabki kuzatuvlarga tayanadi. Ularning ommaviyligi va chastotasini DWDS hamda o'zbek milliy korpusi ma'lumotlari asosida tekshirish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot nemis va o'zbek tillarida transport terminlarining ko'chma ma'no hosil qilishi bir xil konseptual asosga tayanishini ko'rsatdi: harakat, yo'l, to'siq, tezlik va signal tushunchalari hayot, siyosat, iqtisodiyot va boshqaruv sohalariga proyeksiya qilinadi. Asosiy farqlar manba obrazlarining turida (texnik mexanizm yoki yo'l, ot-arava va karvon), til tuzilishida (qo'shma so'zlar yoki frazeologik birikmalar) hamda o'zlashish yo'llarida namoyon bo'ladi. Natijalar tarjima, ikki tilli lug'atlar tuzish va nemis tilini o'qitishda qo'llanilishi mumkin. Keyingi tadqiqotlar uchun korpus asosidagi miqdoriy tahlil istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Baldauf, C. *Metapher und Kognition: Grundlagen einer neuen Theorie der Alltagsmetapher*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997.
2. Fluck, H.-R. *Fachsprachen: Einführung und Bibliographie*. Tübingen: Francke, 1996.
3. Kövecses, Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
4. Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
5. Reformatskiy A. A. Chto takoe termin i terminologiya // Voprosy terminologii. Moskva: AN SSSR, 1961.
6. Roelcke, T. *Fachsprachen*. 3. Aufl. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2010.
7. *O'zbek tilining izohli lug'ati*. 5 jildlik. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
8. *Duden. Redewendungen: Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. Berlin: Dudenverlag.
9. DWDS – Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. <https://www.dwds.de>

